

NAFARROA BEHEREA 7 IBILBIDE

Izaite bat ez daike

*Anai-arrebak, entzun ene aho hotsa:
izaite bat ez daike hezur hutsez osa:
herria da gorputza, hizkuntza bihotza
bertzetik berextean bitarik baktxa
izaite horrendako segurra hilotza.*

Xalbador. *Herria eta hizkuntza*, 1976

Nafarroa Garaitik bereizi zenetik, herrialde honek izen desberdinak izan ditu. Euskaltzaindiak bi izen onetsita dauzka euskara batuan erabiltzeko: lehena, Nafarroa Beherea Axularrek 1643an lehendabizikoz erabili zuena eta bestea, berriz, Baxenabarre, Joanes Peruskik 1664an idatzitako gutun batean lehen aldiz azalduakoa. Frantsesa oso hedaturik egon arren, euskara da berezko hizkuntza, bertako biztanle gehienek euskaraz mintzatzeko gai dira, baina erabilerari dagokionez, Ipar Euskal Herriko beste bi lurraldeetan gertatzen den bezala, zaharren hizkuntza da gazteena baino.

Nafarroa Behereko orografia oso desberdina da, hegoaldea menditsua da eta iparraldea, aldiz, lauagoa. Pirinioetako mendiek muga egiten dute Nafarroa Garaiko lurrekin eta bertan kokatzen dira mendi ezagun eta eder asko: Okabe, Errozate, Adartza, Iparla, Munhoa, Jara, Behorlegituturru... Bi dira lurraldea zeharkatzen duten ibai nagusienak: Errobi eta Biduze. Lehena Errozate mendian du iturburua eta bigarrenak, berriz, Hoztako mendietan. Biak ala biak Aturri ibaiaren adarrak dira.

Zuberota eta gero, biztanle gutxien dituen Euskal Herriko lurralde honek historia luzea eta interesgarria du eta horren lekuko dira, besteak beste, bere orografian aurkituko ditugun historiaurreko monumentu megalitikoak eta leizeak, erromatarrek beren pasoa

utzitako aztarnak, Erdi Aroko baseliza, jauregi eta gazteluak edota Nafarroaren konkistaren lekuko isilak. 1530. urtea arte Nafarroa Garaiarekin bat eginda zegoen Nafarroa bakarra osatuz.

Lurraldea ezagutzeko hamaika aukera ditugu, makina bat ibilbide balizatu baitaude lurralde honen paisaia desberdinez gozatzeko eta bide batez, bere historia, kultura eta jendea bertatik bertara ezagutzeko. Artikulu honetan 7 ibilaldi proposatzen dira, mendialdekoak zein lurralde lauetakoak. Mendia, historia, kultura... guztietan gure jakinmina asetzeko osagai desberdinak aurkituko ditugu.

GAPELUKO ZIRKOA

Bidarrai eta Baigorri artean hedatzen den Iparlako harresia bi zirko bikainek mugatzen dute: Gapelukoa ezkerrean eta Talatzekoa eskuinera. Guk Gapelukoa osatuko dugu Talatzekoa beste baterako utziz. Iparlara igotzeko bide ederrena da eta harresia gainditzeko dagoen aukera bakarra bertan aurkitu ahal izango dugu, pasabide erraz batetik igaroz gailurrera iristeko.

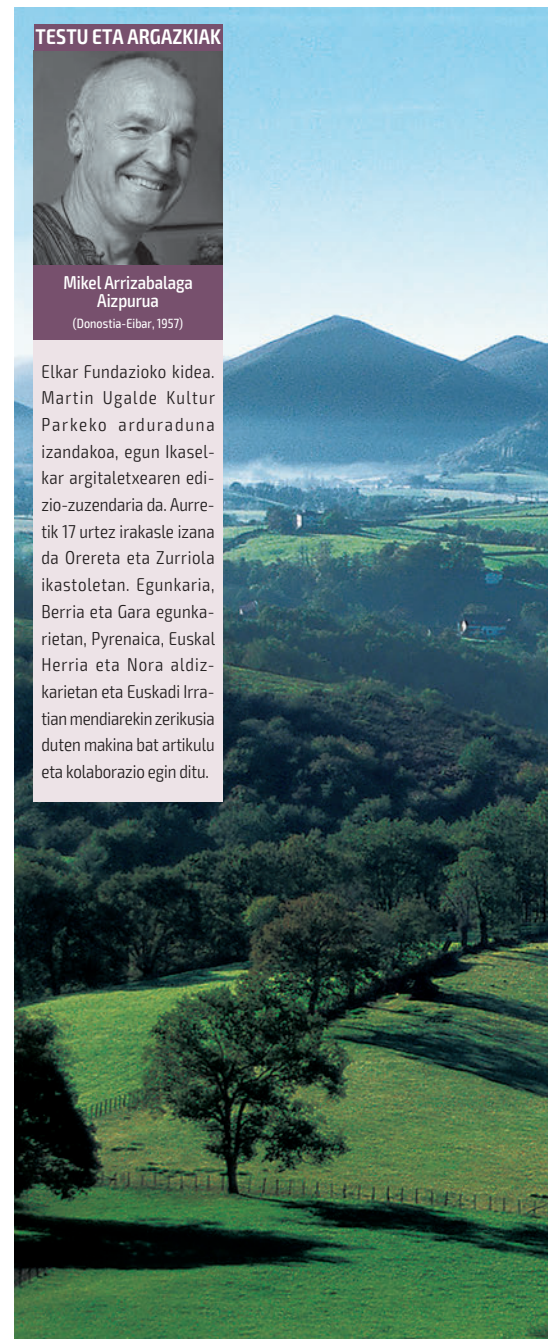
Bastida auzotik abiatu eta Bordazar base-riaren ondotik ateratzen den pistari heldu eta berehala basoan murgilduko gara. Lehen bigurutzera iristean ezkerrean doan pista utzi

TESTU ETA ARGAZKIAK

Mikel Arrizabalaga
Aizpurua
(Donostia-Eibar, 1957)

Elkar Fundazioko kidea. Martin Ugalde Kultur Parkeko arduraduna izandakoa, egun Ikaslekar argitaletxearen edizio-zuzendaria da. Aurretik 17 urtez irakasle izana da Orereta eta Zurriola ikastoletan. Egunkaria, Berria eta Gara egunkarietan, Pyrenaica, Euskal Herria eta Nora aldizkarietan eta Euskadi Irratian mendiarekin zerikusia duten makina bat artikulu eta kolaborazio egin ditu.

(bide hau itzulerako utziko dugu) eta aurrean duguna segituko dugu. Pista zabala xenda bihurtzen da eta laster helduko gara Abraku erreka igarotzeko dagoen egurrezko zubiaren ondora. Hau igaro eta garo artean zabaltzen den bidean barna altuera irabazten hasiko gara. Xendatik pista zabal batera atera eta hemen jarraitu nahi dugun bidea aukeratu beharrik zalantzak sortuko dizkigu. Ezkerrean joz gero, Gapeluko zirkoaren oinera gerturatuko ginatke, baina garo-lekua denez erraz galenezake bidea. Eskuinera, berriz, pista zabalak Garartzeko lepota eramango gintuzke eta

Arberoako muinoak

honen ezkerretik ateratzen den bideak Idokolepoan dagoen bordaren ondoan utzi. Gauzak horrela, bigarrena aukeratuko dugu.

Nafarroa Beherea eta Nafarroa Garaia banatzen dituen gandorreen zehar Iparlara igotzen hasiko gara

Artalde batzuk ere ikus daitezke inguruan eta beharbada horietakoren bat Erramun Martikorena, artzain eta kantari baxena-

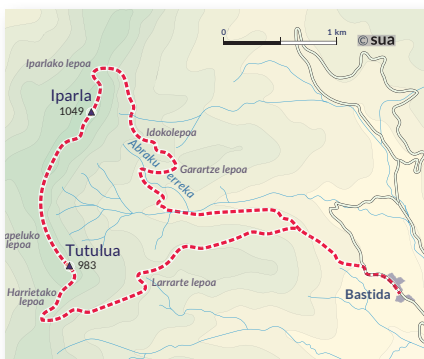
bartarrarena izango da ziurrenik. Artzaina ogibidez, kantaria zaletasunez. Hark ondo ezagutzen baititu inguru hauek, maiz zeharkatu ditu Iparlako mendi magalak bere artaldearekin. Harentzat mendi hauek ez dute sekreturik, bere lanbidearen espazio eta etxe izan dira beti. Inguru ederrak, mendi-txoko paregabea.

Harresiak gaindiezina dirudi, baina mendi honek eskaintzen digun aukera bakarraz baliatuko gara heltzeko. Beraz, martxan jarri eta oso nabarmena den xenda jarraituz, malkarren oinetik poliki poliki Iparlako korridorera

gerturatuko gara. Bat batean, bide leun eta eroso norabidez aldatu eta malda piko eta gogorra bihurtuko da. Berrehun metroko desnibela duen aldapa gogor honetan izerdi franko botako dugu. Langa txiki bat igaro eta azken metroak bete ostean, 90. mugarriaren ondora iritsiko gara. Nafarroa Beherea eta Nafarroa Garaia banatzen dituen gandorreen zehar Iparlara igotzen hasiko gara segidan. Bidean GR-10ari dagozkion seinale zurigorriak ikusiko ditugu eta azken metroak belarrezko alfombra zapalduz beteko dugu. Iparla talaia paregabea da Euskal Herriko mendi gehienak

Oilarandoiko kapera

ezezik iparraldeko kostako eta barruko herriak ikusteko.

Itzultzeko unea iristean, GR-10ari dagozkion bide-seinaleak jarraituko ditugu eta Gapeluko lepora heltzean metro batzuk bete beharko ditugu Tutuluako gailurrera iristeko. Iparla eta Tutuluia dira Gapeluko zirkoa mugatzen duten bi gailurrak. Azkar galduko dugu altuera eta Harrietako lepora iristean Urdozera doan bidea aukeratu dugu, GR-10 utziz. Basoan zehar zabaltzen den bidetik Sarosarreko bordaren ondora helduko gara. Puntu honetan Urdoze-

ra doana utzi eta gure ezkerrean ateratzen den pista zabala hartuko dugu. Larrarteko lepotik Gapeluko zirkoaren ikuspegiarik zabalena izango dugu, baita ere igotzeko erabili dugun bidearena. Pista zabal honek hasieran igaro dugun bidegurutzera eramango gaitu eta hortik abiapuntura, Bastidara.

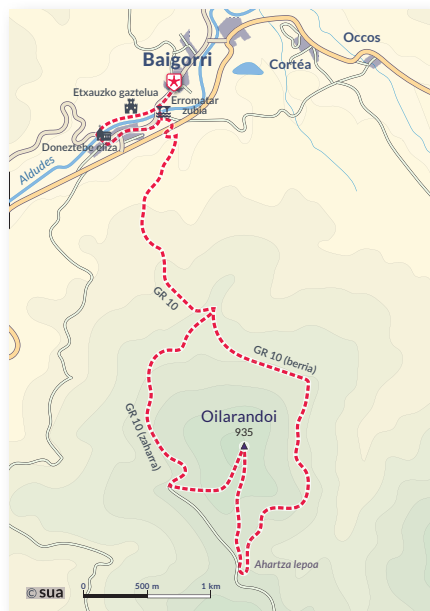
OILARANDOIKO KAPERA

Kantonamenduko hiriburua den Baigorriin emango diogu hasiera ibilaldiari herriko monumentu ezagunenak bisitatzeko aukera amaierarako utziko dugularik. Udaletxearen aurrean ibilgailua utzi eta GR-10aren bide-seinaleek erakutsiko digute jarraitu beharreko bidea. Eskuinean Iparlako harresia goititzen delarik berehala helduko gara Aldudetik datorren Errobi ibaiaren adarra gainditzeko zubira. Gure eskuinean zubi "erromatarra" ikusiko dugu. Metro gutxi batzuk bete eta ezkerretik jarraitu, errepidea azpitik pasa eta maldan gora jarriko gara. Bidegurutzetan seinale zurigorriek lagunduko digute bide zuzena aukeratzeko.

Asfaltatutako bidea amaitu eta lurrezko pista batetik igotzen jarraituko dugu basoan zehar. Balizatutako bidearen malda gogorrenak gainditu eta gero, Ahartza leporaino igotzen den errepide txikira iritsiko gara. Puntu honetan, GR-10ak norabide berria hartzen du, ezkerretik igotzen da Oilarandoiko magalean zehar, baina guk hau itzulerako utzi eta GR-10aren bide zaharretik egingo dugu aurrera. Errepidearen eskuinetik eta honen azpitik hedatzen den pista zabaletik egingo dugu aurrera, hasieran aldaparik gabe, baina gero malda gogortu egingo da errepidera atera aurretik.

1740 eta 1792 urteen artean ermita hau okupaturik egon baitzen eta 1789 iraultza eta gero, suntsitua izan zen

Errepide hestutik beteko dugu hurrengo tarte eta lehen bihurtunera iristean, hau utzi eta ezkerretik gorantz joko dugu, mendia gain aldean ikusiko dugun kapera-

rantz. Malda pikoa gainditu eta haitzez inguraturik dagoen Oilarandoi kaperara helduko gara. 1706an, haraneko 11 herrietako etxeko jaunak biltzen zituen Baigorriko Gorte Nagusiak Oilarandoi mendiaren tontorrean ermita bat ezartzea erabaki zuten. Bertan egoten ziren ermitauei otoitz egitea eskatzen omen zitzaizkien zerutik etor zitezkeen txingor eta ekaitzetatik babesteko. 1740 eta 1792 urteen artean ermita hau okupaturik egon baitzen eta 1789 iraultza eta gero, suntsitua izan zen 1941ean, J. Olhagaray apaizak kapera berri bat eraikitzea erabaki eta urtebete berandua go, 1942an inauguratu zuten. 1985ean, berriz, eguraldi txarraren eta gizakiak sortutako kalteen ondorioz, ermita goitik behera berritu egin zen.

Ikuspegi paregabeaz gozatu ostean, maldan behera Ahartza leporaino jaitsiko gara. Puntu

Izurako lurrak

honetan, ezkerretik datorren xenda balizatua (GR-10 berria) bilatuko dugu eta Oilarandoiaren magala puntatik puntara zeharkatuz errepide-ira itzuliko gara, igoerako erabili dugun bidearekin bat eginez. Puntu honetatik herriraino igotzeko erabili dugun bide berbera erabiliko dugu. Beherakoan, aurrez aurre ikusiko dugu Etxauzko gaztelu ederra. Jatorriz Erdi Arokoa bada ere, XVI. mendean eraiki zuten. Herrira jaistean, Doneztebe elizara joango gara eta atzean utzi eta gero, ibaia zeharkatuko dugu gertu dagoen zubitik. Ibaia iren paraleloan jarraitu eta berehala helduko gara zubi "erromatarraren ondora". Nahiz eta erromatar hitza izan izenean, 1661ean izan zen eraikia. Garai batean ibaia gainditzeko igarobide bakarra izan zen.

HILARRIETAKO JENTIL-BARATZAK

Nafarroa Behereko mendi garaiena den Okabe mendiaren magalean Euskal Herrian dagoen Historiaurreko nekropoli garrantzitsuenetakoa dago, Hilarrietako harrespil-multzoa hain zuzen ere. Anitzak dira bertaratzeko dauden bideak, baina hiru dira gehien erabiltzen direnak. Lehena, Pedronen etxolatik ateratzen da, GR 10aren bide-seinale zurigorriak jarraituz harrespilen ondora eramango gaitu. Bigarrena, berriz, Irauko lepotik ateratzen dena dugu eta kasu honetan ere, Ezterenzubitik datorren GR 10aren markak segitu besterik ez dugu. Hirugarrena Zurzai lepotik ateratzen da, lehenik nekropolira igotzen da eta segidan Okabe tontorreraino. Hirurak errazak izanik, guk Zurzai lepotik ateratzen dena aukeratu dugu.

Lepoan bertan dagoen etxolaren ondoan ibilgailua utzi eta berehala ikusiko dugu Okaberren tontorra basoak marrazten duen lerro zuzenaren gainetik. Aurrez aurre dugun pagadi aldera zuzenduko ditugu gure urratsak hasieran ikusgaitz den zidor bate-tik. Berehala, lehen aldapari aurre egitean

bidea zabaldu eta basoan murgilduko gara. Lehen aldapa amaitu eta bidea leundu egi-ten da tarte batez, baina berehala azken al-dapari egin beharko diogu aurre. Pagadian marrazten den bidea desitxuratu egiten da azken zatian, baina berehala ohartuko gara zelaigunetik gertu gaudela.

**Iratiko oihanaren
tapiz berde koloretsua
gure begien ninien
gozamenerako
agertuko zaigu**

Hilarrietako harrespilak · TXUSMA PÉREZ AZACETA

Basotik ateratzean, Hilarrietako lepora igoko gara eta gertu izen bera duen nekropolia ikusiko dugu, goi-lautada txiki eta eder batean kokaturik. Zirkuluan jarritako 26 harrespil hauek santutegi baten moduko ingurunea osatzen dute eta airetik behatuz gero, Burdin Aroko (K.a. 800-300 urte) hileta-monumentu

hauek itxura magikoa duen postala erakusten dute. Egun monumentu hauek harrespil izenez ezagutzen baditugu ere, herritarren artean Jentil-baratza edo Mairu-baratze izenez ezagu ohi dira, euskal mitologiako pertsonaia horien ehorzketekin lotzen zituzten eta. Paisaia paregabe honetan gure arbasoek monu-

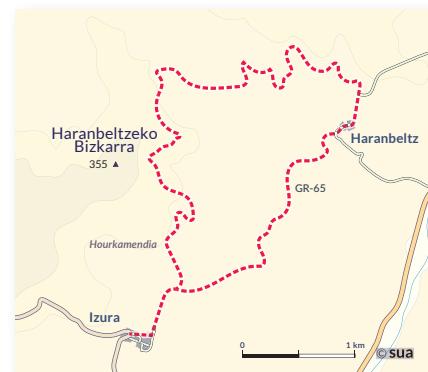
mentu hauen erdian gordetzen zituzten gizon eta emakumeen errautsak.

Gure historiaren lekuko isilak diren hileta-monumentu eder hauei bizkarra eman eta gertu ikusiko dugun Okabe mendirantz zuzenduko ditugu gure urratsak. Lehen zatian, GR 10aren bide-seinale zurigorriek erakutsiko digute jarraitu beharreko bidea, baina berehala markak ezker aldera utzi eta aldapa piko eta belartsu bati ekingo diogu. Larre zabal hauetan zehar ibiliz, ezker aldean, tontor itxura duen haitz-multzoko bat utzi eta aurrera segituko dugu Okabe mendia gailur zabal eta lauaren bila. Tontorra biribil samarra da eta bertaratu arte ez gara konturatuko iritsiak garela. Nafarroa Behereko tontorrik altuena den talaiatik ikuspegi ederraz gozatzeko aukera paregabea izango dugu. Abiapuntura itzultzeko tenorean, etorritako bidetik atzera egingo dugu. Luzaroan gure arbasoen errautsen pausagune izan diren Hilarrietako harrespilak atzean utzi eta pagadian zehar jaitsiko gara Zurzai lepora iristeko.

HARANBELTZKO KAPERA

Izurako enparantzatik abiatuko gara. Etxe bikainen artean maldan behera egingo dugu eta ezker aldetik hartuta Hiri behera edo Irizola auzora jaitsiko gara. Garai batean beilarientzat ospitale zaharra izan zena eta gaur egun aterpearen funtzioak betetzen dituen gure ezkerrean utziko dugu. Azken etxea atzean laga, erreka igaro eta errepedera doan xenda jarraituko dugu. Monolito baten ondora iristean errepedea hartuko dugu, beti ere, GR-65ari dagozkion bide-seinale zurigorriak segituz.

Gorantz egingo dugu Oztibarreko muino borobil eta gozoek eskaintzen duten ikuspegiarekin gozatuz. Bihurgune nabarmen batera helduz, haritz bikainez osatutako baso bat ikusiko dugu gure eskuinean eta bertatik

Haranbeltzeko kaperera

abiatuz harizti bikain batean murgilduko gara. Bide-seinale zurigorriak galdu gabe aurrera egingo dugu pistan barrena. Maldan behera jaisten hasi eta berehala ohartuko gara Haranbeltzeko kaperaren presentziaz. Beste malda txiki bat igo eta Donatoen kaperara ospetsua izan zenaren ondoan izango gara.

Kaperaren atean alfabeto grekoko Alfa eta Omega hizkiak agertzen dira Jainkoa sinbolizatzeko

Izurako basoaren magalean, gizakiak zuhaitzak moztu eta argigune horretan priore-etxea, kaper bat, lau etxe eta zuhaitzik gabeko eremu bat eraiki zuen. Aipatua izan da XII. mendean "Hospitale Sancti de Arambels" agirian. Bertan dagoen etxe baten ateburuan, eraikuntza erreferentzia gisa, 984 urtea ageri da. Erdi Aroko arkitektura erromanikoaren adibide ezin hobea da eta Bariko San Nikolasi dedikatua zaio, bidaiari eta beilarien geriza-

tzaile. Bertan zeuden Anai Donatoek errebitzen zituzten beilariak.

San Nikolas priore-etxea osatzen zuten lau etxeak atzean utzi ondoren, berehala izango gara Jondoki Jakobe bidea utziko dugun bidegurutzean. Bertan dagoen metalezko langa bat gurutzatuko dugu eta Izurara iristeko bide-seinale horiak jarraitu beharko ditugu. Hasieran hurrizten artean pista zabaletik jaisten hasiko gara, baina berehala, ia altuerarik galdu edota irabazi gabe ehunka urte dituzten haritzen artean izango gara.

Hasierako bidezidorra pista bihurtuko da eta basotik ateratzean mendiaren magalean zehar aurrera segituko dugu. Bide-seinaleek azken malda igotzera gonbidatuko gaituzte eta ataka pare bat gainditu ostean, Izura aldera jaisten hasiko gara. Hourkamendia baserrira heldu aurretik, Oztibarreko haranaren ikuspegi osoaz gozatzeko aukera izango dugu. Baserrira atzean utzi eta Izura herria parez pare dugularik, errepidetik behera egingo dugu. Lehen bihurtunera iristean, eskuinetik belar artean irekitzen den xendatik beste errepidera jaitsiko gara, monolitoaren ondora hain

zuzen. Herrira itzultzeko bi aukera izango ditugu, lehena Irizola auzotik berriro pasatuz eta bigarrena, berriz, errepedea jarraituz.

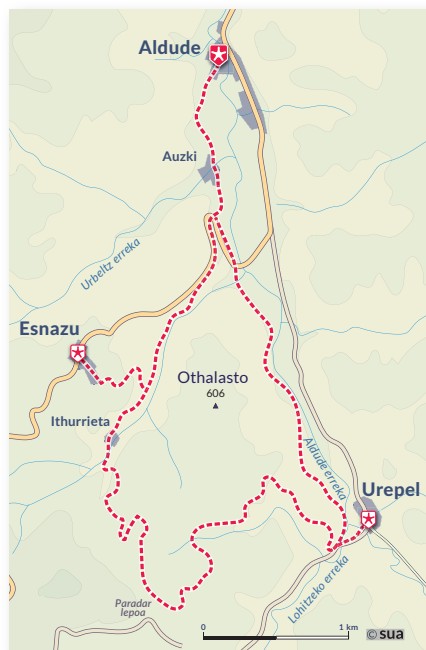
ALDUDE IBARRA

Aldude herriko sarreran laxoko pilotaleku bat dago. Antzinako pilota modalitate hori laruzko eskularruez jokatzen zen, baina jadanik ez dira horretan jarduten. Frontoi honetan kokatzen da Perkain pilotari eta kontrabandista mitikoaren kondaira. Herriko plazatik abiatuko gara. Gure eskuinean XVIII. mendean Frantziako Iraultzaren garaian suntsitu zuten eta hurrengo mendean berreraiki zuten eliza utziko dugu. Pilotalekuaren ondotik pasa eta Jendarmeriaren aurretik aurrera egingo dugu errepede estuan zehar. Bi bidegurutzeekin topo egitean beti ezkerrekoa aukeratuko dugu eta baserri artean segituz aldapa motz eta piko bati ekingo diogu D58 errepidera helduz. Esnazu herrira igotzen hasi eta berehala gure ezkerreko beste bide asfaltatu txiki batekin egingo dugu topo. Nagusia utzi eta gaztainondoaren artean irekitzen den bide honetatik

aurrera egingo dugu. Gorabehera txiki batzuk gainditu eta eskuinetik Esnazura igotzen den bide bat ikusiko dugu. Herrira igotzeko aldanpan gora egingo dugu. Herria ezagutu ostean, etorritako bidetik berriro bidegurutzera jaitsiko gara. Baserri artean zabaltzen den bide honen bazterretan urde beltzak ikusteko parada izango dugu eta tarteka Esnazu aldera ikuspegi ederra zabalduko zaigu. Igoera bukatzean bidegurutze batekin egingo dugu topo. Ezkerrekoa bide-seinale laranja balizaturik dago eta bertatik abiatuz gero Urepele aldera doan bidearekin bat egingo dugu.

Herri txiki honetako eliza eta Xalbador bertsolariaren omenez jarritako plaka bisitatuko ditugu

Guk aurrera jarraituko dugu eta Parapar lepora iristean ehiztarien "habi metaliko" batzuk ikusiko ditugu. Bidegurutze honetan ezkerreko bidea aukeratu dugu, balizaturik ez dagoena. Berehala borda pare bat eta artaldeak

larre berdeetan bazkatzen ikusiko ditugu. Bide asfaltatu estuak beherantz egiten du eta bihurgune batzuk egin ostean, berriro bide-seinale laranja aurkituko ditugu, Parapar lepora

heldu aurretik ikusi ditugunak hain zuzen ere. Puntu honetan elkartzten dira bi bideak. Pare pare, gure mendean berehala antzemango ditugu Urepele herriko eliza eta etxe zuriak. Marka laranja jarraitu eta herrira heldu aurretik zubi pare bat igaroko dugu.

Herri txiki honetako eliza eta Xalbador bertsolariaren omenez jarritako plaka bisitatu dugu. Xabier Letek "Urepeleko artzaina" kanta ezagunean oso ondo irudikatu zuen Fernando Aire Xalbador bertsolari behenafarra. Aldude bailarako Urepele herrian jaio zen 1920an eta 1976an bere omenaldi egunean hil zen bihotzekoak jota. Bertsolari liriko eta poetikoa; bere bizitza, familia, baserri, fede eta naturari buruz kantatu zuen. Hizkuntza galtzeari buruz eta Ipar Euskal Herriaren kontzientzia ezaz moldatu zituen bertsoak, hunkigarriak izateaz gainera, gogorrak eta zorrotzak dira oso.

Ibilbidearekin jarraituz, bigarren zubia gainditu eta eskuinetik ateratzen den bide asfaltatua jarraituko dugu. Hemendik aurrera bide-seinale berde-horiak ikusiko ditugu. Baserri eta borden artean pasatzen den bide zahar honen zati batzuetan oraindik bidea mugatzen duten harrizko zatiak ikus dai-

Aldudeko paisaia

Arberoako muinoak

tezke. D58 errepidera iristean aldapan gora kilometro erdi eskas bete eta eskuinera, Aldude aldera zuzentzen den bidea hartuko dugu. Herriko plazara iristeko ibilaldi honen hasieran bete dugun kontrako bidea egingo dugu.

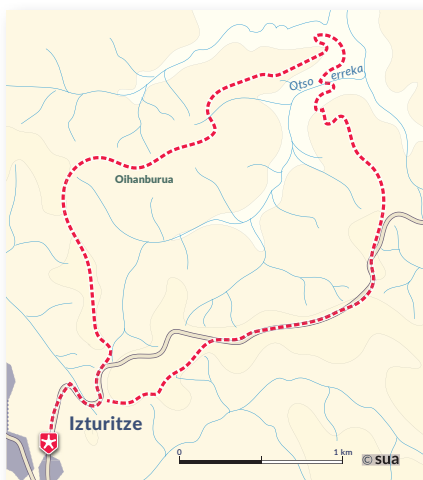
ARBEROAKO MUINOAK

Arberoa Nafarroa Behereko lurralde historikoa da; Aiherra, Izturitze, Mehaine, Donostiri, Donamartiri eta Heleta udalerriek zegozkien lurrek osatutako bizkonderria. Aiherra, euskarazko "eihera", errotatik dator. Duela mendebate inguruetan 14 errota baldin bazeuden,

gaur egun bakarra geratzen da. Izturitze herrira iritsi eta bertako plazak multzo atsegina osatzen du. Izturitze eta Otsozelaia harpeak igaro eta Donamartirira helduko gara. Herri honetan Erdi Aroan eraikitako etxe askok zutik diraute oraindik. Herria bustitzen duen Aran ibaiak auzoko Donostiri herritik ere pasatzen da. Herriaren sarreran bi etxe infantzoi eta Arberoako etxe handi noblea aurkituko ditugu. Herriaren behealdean, Sorhaburu gaztelua bisita dezakegu. Heletara abiatu aurretik, Mehaine herrian Erdi Aroko gaztelua ikus dezakegu. Heletan amaitzen da Arberoako harana, Baigura mendiaren oinean.

Laurehun metro inguru dituzten mendi-muinoak Donamartiri, Donostiri, Mehaine herrien gaindi ageri dira

Herriko plazan dagoen aparkalekuan utziko dugu ibilgailua eta elizaren ondotik Oragarreko norabidean ateratzen den errepidea jarraituko dugu. Berehala ikusiko dugu 22. ibilaldiari dagokion egurrezko seinalea eta ibilbide osoan zehar marka horiak izango ditugu bidelagun. Etxe eta baserri artean beteko dugu lehen zatia eta bidegurutze guztietan seinaleei kasu eginez

gorantz joko dugu. Goi aldera iristean zuzen segi eta gaztainondoen baso bat gure eskuinera utziz berehala helduko gara beste bidegurutze batera eta bertan marka horiek lagunduko digute bidea aukeratzen. Hemen errepidea utzi eta Oyhanbouroua baserria aldera zuzenduko gara. Bide erosoak Oragarreko iratzte zelaiak zeharkatzen ditu eta bertatik ikuspegi ederraz gozatzeko aukera izango dugu ardiek eta behiek zelai berdeetan lasai bazkatzen duten bitartean. Pixkanaka mendi gandorreen zehar beherantz egingo dugu erreka aldera. Beheko aldera iristean egurrezko seinalea ikusiko dugu eta bertan Otso erreka idatzita. Iratzeen artean zabaltzen

den bidetik zuzen jarraituko dugu, ezker eta eskuinetik ateratzen direnak utziz. Puntu honetan markak ez dira agertzen eta kontu handiz ibili behar da ez galtzeko. Gertu antzematen den erreka bilatuko dugu eta bertara iristean ikusiko ditugu seinaleak.

Erreka zeharkatzeko beharbada oinetakoak kendu beharko ditugu, baina kontu izanez gero inguratu eta jauzi txiki bat eginez beste aldera pasako gara. Eskuinetik aurrera segi eta iratzeen artean zabaltzen den bidetik gorantz egingo dugu. Aldapa pikoa eta motza da baina bustita edota lokaztuta badago kostata ibiliko gara. Bidea tarteka desitxuratu egiten

da eta seinaleak ere desagertu, baina logika erabiliz berehala lortuko dugu bide nagusia aurkitzea. Pixkanaka lehen galdu dugun desnibela irabaziko dugu eta errepidera iristean arnasa lasai hartzeko beta izango dugu. Kilometro batez errepidean zehar ibili eta gure ezkerrera ateratzen den beste pista hartuko dugu. Egurrezko ataka gainditu eta laster zaharberri duten borda bikain baten ondora iritsiko gara. Toki hau inguru aproposa da Arberoako harana ia bere osotasunean ikusteko. Laurehun metro inguru dituzten mendi-muinoak Donamartiri, Donostiri, Mehaine herrien gaindi ageri dira, hauen magalean baserri eta

borda aitz barreiatu daudelarik. Ikuspegi honetaz gozatu ostean, metro batzuk atzera egin eta bide-seinaleek erakusten diguten norabidean aurrera egingo dugu. Baserri baten ondora iristean egurrezko eskailera batzuek hesia gaintzen lagunduko digute igoeran erabili dugun ibilbidearekin bat eginez. Hemendik herrira hasiera hartu dugun errepidean zehar jaitsiko gara.

AGRAMONDARREN LURRALDEA

Nafar leinu hau Nafarroako erreinuari lotuta egon zen XII. mendetik XVI.era eta politikoki

Izurako inguruak

Iparlako gailurreria Tutulua ingurutik

XV. mendean eragin handia izan zuen. Agramondarren jatorrizko etxea Burgue-Erreitin zegoen, baina Aturri ibaiak itxasorantz zuen irteeragatik, agramondarrak sortetxea utzi eta XIV. mendean Bidaxuneko gaztelura etorri ziren bizitzera eta harrez geroztik agramondarren leinu nagusiaren egoitza bihurtu zen. Eragin handiko familia izan zen, bai inguruko lurraldeetan bai Nafarroako erresumaren bikalaeran ere.

Elizaren atari nagusiaren paretik Jondoki Jakobe kale nagusian zehar abiatuko gara. Etxe bikainen artean emango ditugu lehen urratsak eta biribilgunera iristean, eskuinera joko dugu Gixune eta Samatze aldera doan errepidea birlatuz. Bide bazterretik segi eta berehala judutarren hileriarekin egingo dugu topo. Irekita dago eta bertan gaztelerez eta hebraieraz idatzitako hilarriak ikusiko ditugu. Beherago, errepide nagusia utzi eta eskuinera ateratzen den bidetik

Bidaxuneko portura iritsiko gara. Biduzeren paraleloan doan pistatik barna erraz helduko gara ibai zeharkatzen duen zubiaren ondora.

**Judutarren hilerrian
gaztelerez eta hebraieraz
idatzitako hilarriak
ikusiko ditugu**

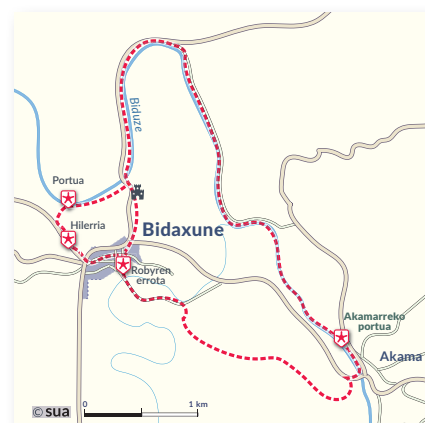
---

tziak garraiatzen zituzten gabarrak tiratzeko idiek bide hau erabiltzen zuten. Alde batean arto sail handiak ikusiko ditugu eta ibaiaren ertzean makal, lizar eta beste zuhaitz mota asko. Tarteka atsedenerako mahairen bat edo beste aurkituko dugu eta aurrerago Lihuri ibaiak bere urak Biduzera isurtzen dituen lekua. Kiwi landaketa handi bat atzean utzi eta Akamarreko portura iritsiko gara.

Herrira igotzeko seinale horiak ikusiko ditugu, baina guk ibaiaren gurutzatzen duen zubia bilatu, hau gurutzatu eta aurrera joko dugu. Bidaxunera doan errepidean barna metro batzuk bete eta berehala, lehen bidegurutzean ezkerrean hartuko dugu. Abiapuntura iritsi arte marka horiak bidelagun izango ditugu eta zalantzarik izanez gero, beti zuzen doan bidea aukeratu behar dugu. Arto sail handien artean irekitzen den errepide txiki honetatik aurrera egingo dugu, noizean behin baserri batzuen ondotik pasatuz. Pixkanaka jaisten hasi eta eskualdearen ikuspegi zabalaz gozatzeko aukera izango dugu. Etxe multzo bat atzean utzi eta bidegurutze batera ailegatuko gara, gurutze eder baten ondora.

Bide-seinaleak jarraituz, eskuinetik aldapa jaisten hasiko gara eta bihurtune pare bat pasa

ondoren, ezkerretik Bidaxuneko lehen etxeetara helduko gara. Elizaren dorrea erreferentzia puntu bezala hartuz, Lihuri ibaiaren ondora jaitsi eta zubi zaharra gurutzatuz Robyren errota ikusiko dugu. Herritik gertu maldan gora abiatuko gara eta eskuinera ateratzen den edozein kaletatik Jondoki Jakue kale nagusira igoko gara. Orain bakarrik gaztelua bisitatzea falta zaigu. Horretarako elizara itzuliko gara eta gertu dagoen atsedenekua bilatuko dugu. Parez pare, Euskal Herriko historiaren zati bat izan den Agramondarren gaztelua ikusiko dugu.

Agramondarren gaztelua

Gertu Agramondarren gaztelua eta atsedenekua bat ikusiko ditugu. Gazteluari bisita azken unerako utzi eta aurrean dugun zubia gurutzatuko dugu. Berehala, eskuin aldera ateratzen den hartxintzarrezko bidea jarraituko dugu. Etxeak atzean utzi ondoren, Biduze ibaiaren paraleloan doan bidea belarrezkoa bihurtuko da, gorabeherarik gabe bost kilometroz Akamarreko porturaino heldatuz. Garai batean, ibaiaren zehar merkan-